

आ.व. ०६०/०६१ को पुरातत्त्व विभागको गतिविधि

विष्णुराज कार्की
सरस्वती सिंह
जयन्ती श्रेष्ठ

राष्ट्रभरि छरिएर रहेका सम्पदाहरुको संरक्षण सम्बर्द्धन, पुरातात्विक स्थलहरुको खोज, अनुसन्धान एवं उत्खनन लगायत अमूर्त सम्पदाहरुको संरक्षण गरी जीवन्त राख्ने उद्देश्यले २००९ सालमा पुरातत्त्व विभागको स्थापना भएको हो। यस विभागले २०१३ सालमा प्राचीन स्मारक संरक्षण ऐनका माध्यमबाट कानूनी स्वरुप ग्रहण गरेको थियो। स्थापनाकालदेखि नै मूर्त र अमूर्त सम्पदाहरुको खोज एवं संरक्षण गरी तिनको प्रचार प्रसार गर्दै आएको छ। वर्तमान स्थितिमा नेपाली सांस्कृतिक परम्परा र सम्पदाहरुको अन्तर्राष्ट्रियस्तरमा समेत प्रचार प्रसार भई हाल ७ वटा सम्पदास्थललाई विश्व सम्पदा सूचीमा समावेश गर्ने कार्य पुरातत्त्व विभागकै प्रयास र परिश्रमबाट भएको हो। भौगोलिक आकारका दृष्टिले नेपाल सानो भएतापनि मूर्त र अमूर्त सम्पदाहरुले सम्पन्न छ। तसर्थ तिनको संरक्षण र सम्बर्द्धन गरी जीवन्त तुल्याउन थप प्रयास र खोजको आवश्यकता रहेको छ। पुरातत्त्व विभागको बिगतका अनुभवहरुबाट सम्पदा संरक्षण गर्ने कार्यमा स्थानीय निकाय एवं सम्बद्ध सरोकारवालाहरुलाई समावेश गरी अघि बढ्नुपर्ने टड्कारो आवश्यकता रहेको देखिन्छ। मूर्त एवं अमूर्त सम्पदाहरुको श्रृजना एवं संचालनको ऐतिहासिक परिपाटीलाई सिंहावलोकन गर्दा बहुसंख्यक सम्पदाहरुको जनस्तरबाटै संरक्षण भएको देखिन्छ। सम्पदाहरुको श्रृजना एवं संचालन धार्मिक, परम्परागत रीतिरिवाजबाट उत्पन्न परिस्थितिको द्योतक हुन्। सम्पदाहरुको जीवन्तता भन्नुनै तिनमा निहित सांस्कृतिक परम्परा हुने हुनाले यिनको संरक्षण र सम्बर्द्धनमा दीगोपनका लागि स्थानीय निकाय र सरोकारवाला समूहको सहभागिता महत्वपूर्ण भूमिका रहन्छ।

विकासको प्रतिफल जनस्तरसम्म पुऱ्याउन जनसहभागितालाई विकास सिद्धान्तको प्यारापीडमा दोश्रो स्थानमा राखिनुले पनि सम्पदाको संरक्षणमा जनसहभागिता महत्वपूर्ण स्थान रहन्छ। त्यसैले दशौं योजनाको लक्ष्यमा समेत विकास निर्माणका कार्यमा जनस्तरसम्म प्रतिफल पुऱ्याउन जनसहभागितालाई विशेष जोड दिईएको छ। साथै विकास निर्माणका कार्यहरुबाट गरिवी निवारण कार्यमा विशेष जोड दिईएको हुंदा यस लक्ष्यलाई पुरातत्त्व विभागका कार्यक्रमहरुले प्रत्यक्ष फाईदा पुऱ्याउँदै आएको छ। तसर्थ परम्परागत मूर्त एवं अमूर्त सम्पदाको संरक्षणबाट गरिवी निवारण कार्यमा प्रत्यक्ष सहयोग पुग्ने हुनाले यिनको बर्गीकरण गरी तोकिएका मापदण्ड अनुसार सम्पदाहरुको संरक्षणमा स्थानीय निकायहरुको सहभागिताका लागि कानूनी व्यवस्था समेत गरिसकेको छ। तर स्थानीय निकायहरुमा परम्परागत सम्पदाहरुको संरक्षण एवं सम्बर्द्धन गर्नुपर्ने परम्परागत प्रविधिको ज्ञान र सीप नभएकाले त्यसतर्फ विशेष चेतनाका लागि र अभिमुखीकरण कार्यक्रमहरु संचालन गर्नुपर्ने टड्कारो आवश्यकता रहेको छ। त्यस्ता कार्यक्रमहरु सञ्चालन गर्न सकिएको खण्डमा तिनको मौलिकता, सम्बेदनशीलता र विशिष्टतालाई जोगाई बिगतको श्रृजनशिल प्रतिभालाई भविष्यका पिढीमा हस्तान्तरण गर्न सकिन्छ।

सम्पदाहरुको संरक्षणका लागि व्यवस्था गरिएका परम्परागत सार्वजनिक एवं निजी गुठीहरु संचालन परिपाटीमा सरकारी नीति समेत परिवर्तन भईसकेको परिप्रेक्षमा तिनको संरक्षण एवं सम्बर्द्धनमा लागु गरिएको व्यवस्थाबाट आशातित प्रतिफल प्राप्त हुन नसकेको विदितै छ। फलस्वरुप भौतिक सम्पदा एवं

अभौतिक सम्पदाको संरक्षणमा कमी आएको देखिन्छ । तसर्थ यस्ता सम्पदाहरूको संरक्षणमा नयाँ सोच र जाँगर उत्पन्न गराउनु विशेष आवश्यक रहेको छ ।

सांस्कृतिक सम्पदाहरूको संरक्षण एवं सम्वर्द्धनका लागि पुरातत्व विभागले अन्वेषण एवं उत्खनन गरी तिनको जानकारी गराउन प्रकाशनका कार्यहरू गर्दै आएको छ । प्रकाशनका माध्यमबाट नेपाली सम्पदाहरूको महत्वका बारेमा जनतालाई जानकारी गराउनका साथै तिनको सीप, प्रविधि र शैलीका बारेमा विदेशी नागरिकहरूलाई समेत जानकारी गर्ने कार्य भईरहेको छ ।

हालसम्म नेपाल अधिराज्यभर छरिएर रहेका ७२ जिल्लाका सांस्कृतिक सम्पदाहरूको प्रारम्भिक विवरण प्रतिवेदन प्रकाशित गरी सकिएको छ । यस कार्यबाट स्थानीय मानिसहरूमा सम्पदा प्रतिको चेतना अभिवृद्धि गर्ने महत्वपूर्ण उपलब्धि हासिल भएको छ । विभिन्न जिल्लाहरूबाट मूर्त एवं अमूर्त सम्पदाहरूको संरक्षणमा प्राप्त हुने निवेदनहरू उल्लेखित कार्य कै उपलब्धि हुन् । तसर्थ सांस्कृतिक सम्पदाहरूको विश्लेषणात्मक विवरण तयार गरी तिनको बोध जनसमक्ष गराउन खाँचो भईसकेको छ । यस उद्देश्य परिपूर्तिका लागि पुरातत्व विभागको कार्य क्षेत्रलाई अभिवृद्धि गरी पाँच विकास क्षेत्रमा एक एक वटा निर्देशनालय स्थापना गर्नुपर्ने देखिन्छ । यस कार्यबाट क्षेत्रीय विकासको अवधारणालाई पनि यस क्षेत्रबाट महत्वपूर्ण योगदान पुग्दछ ।

व्यापक जिम्मेवारी रहेको विभागको हालको स्थितिलाई मध्यनजर गर्दा सो को समाधान गर्न नयाँ सोच र जाँगरको आवश्यकता रहेको परिप्रेक्ष्यमा मूर्त एवं अमूर्त सम्पदाहरूको संरक्षण एवं सम्वर्द्धनका लागि साधन र श्रोत जुटाउन जिल्ला विकास समितिको समन्वयमा एउटा समन्वय समिति हुनु नितान्त आवश्यक देखिन्छ । यस्ता समितिहरूको माध्यमबाट स्थानीय निकायको आर्थिक श्रोत, जनसहभागिता परिचालन एवं श्री ५ को सरकारको श्रोत समेत समावेश गरी उचित परिचालन गर्न सकिने र सम्पदाहरूको उचित संरक्षण भई लगानीको प्रतिफल जनतासम्म पुग्ने स्पष्ट देखिन्छ । फलस्वरूप पुरातत्व विभागको सम्पदा संरक्षणको दायित्व कम हुने र विभागले आफ्नो जनशक्ति खोज एवं अनुसन्धान कार्यमा संलग्न गराई नेपाली सांस्कृतिक सम्पदाका बारेमा विश्व समुदायबीच थप जानकारी गराउन सफल एवं सक्षम हुन सक्नेछ ।

तसर्थ यस आ.व. देखि विभागद्वारा गरिने जीर्णोद्धार कार्यक्रममा रकम रु. ४०,००,०००/- स्थानीय निकाय एवं उपभोक्ता समिति मार्फत गराउने गरी विनियोजित गरिएकोमा ९५% प्रगति हासिल गर्न सफल भएको थियो । साथै जीर्णोद्धार एवं संरक्षण कार्य गराउँदा केही कार्यक्रमहरू संचालनमा सामान्य बाधाहरू देखिए तापनि अन्तिम प्रगति पूर्णतया सफलता मिलेको थियो । तसर्थ यस आ.व.को अनुभवबाट जनसहभागितालाई आगामी कार्यक्रममा विशेष जोड दिई समावेश गर्नुपर्ने देखिन्छ ।

संरक्षण, सम्वर्द्धन एवं जीर्णोद्धार कार्यका लागि तिनवटा कार्यक्रमहरू संचालन गरेको छ । जो निम्न अनुसार छन् :-

सि.नं	आयोजना परियोजना	बजेट शीर्षक नं	रकम रु.हजारमा
१.	पुरातात्विक स्थल संरक्षण तथा सुधार आयोजना	५६०	२२५५००
२.	विश्व सम्पदा क्षेत्र संरक्षण आयोजना	५६७	८९००
३.	गोरखा दरवार क्षेत्र संरक्षण परियोजना	५६८	७५००

पुरातात्विक स्थल संरक्षण तथा सुधार आयोजना :

यो आयोजना अन्तर्गत पूर्व मेचीदेखि पश्चिम महाकाली सम्मका स्मारकहरूको संरक्षण एवं सम्वर्द्धनका कार्यहरू, पुरातात्विक स्थलहरूको अन्वेषण एवं उत्खनन, प्रकाशन एवं प्रचार प्रसार र विभागको सुदृढीकरण कार्य समेत समावेश गरिएको छ । यस कार्यक्रम अन्तर्गत सम्पदाहरूको संरक्षणमा क्षेत्रीय सन्तुलन कायम गर्ने उद्देश्यले सम्पदाहरूको महत्वका आधारमा पाँच विकास

क्षेत्रमा कार्यक्रमहरु समावेश गरिएका थिए । सम्पदाहरुको महत्त्व एवं ऐतिहासिक र पुरातात्विक दृष्टिले मध्यमाञ्चल क्षेत्रका सम्पदाहरुको संरक्षणमा विशेष जोड दिएको थियो । यस आयोजना अन्तर्गत संचालित कार्यक्रमहरुको प्रगति ९७% प्रतिशत हासिल भएको थियो । क्षेत्रगत विभाजन वार्षिक बजेट, लक्ष्य परिमाण र प्रगति विवरण यस प्रकार रहेको छ :-

क्र.स.	कार्य विवरण	वार्षिक बजेट रु. हजारमा	लक्ष्य परिमाण	प्रगति परिमाण	कैफियत
१.	केन्द्रीय स्तर (काठमाडौं उपत्यका) विभागको गतिविधि सहितको ३ अंक प्राचीन नेपाल र सांस्कृतिक सर्भेक्षण लगत प्रतिवेदन प्रकाशित गर्ने	२५०	१००%	१००%	
२.	नेपाल अधिराज्यको संस्कृति भल्काउने भित्ते पात्रो छाप्ने कार्य	१७५	१००%	१००%	
३.	वार्षिक जीर्णोद्धार कार्यक्रमकोलागि फोटोग्राफी सामान छाप्ने कागज, फिल्म B/W रंगीन स्लाइड व्याट्री एल्वम, फिक्सर आदि खरिद गर्ने	२००	१००%	१००%	
४.	पिजन होल न्याक निर्माण गर्ने	३०	१००%	१००%	
५.	स्ट्यागहलमा राखिएका हस्त लिखित ग्रन्थ र अभिलेखहरु २७ प्रतिशत संरक्षण गर्ने	१००	१००%	१००%	
६.	कुमारी चोकस्थित ऐतिहासिक कागज पत्र अभिलेखालय भवनमा ल्याई संरक्षण गर्ने	२२५	१००%	१००%	
७.	रा.अ.मा रहेको तिबेतीयन ग्रन्थहरुको सूचीकरण गर्ने	१५०	१००%	१००%	२८०० मध्ये १४०० ग्रन्थहरु सूचीकरण गर्ने
८.	रा.स. छाउनीमा फिलाटेलिक कक्ष खोल्न एवं टिकट खरीद गर्ने	१५०	१००%	१००%	
९.	रा.स. छाउनीमा लघु रसायनशाला तयार गर्ने	१०७	१००%	१००%	
१०.	रा.स. छाउनीको परिचयात्मक पुस्तिका छाप्ने	१५०	१००%	१००%	
११.	विभिन्न माध्यमबाट प्राप्त बहुमूल्य मूर्तिहरु व्यवस्थित तवरले राख्न संग्रहालय भित्र भण्डार घर निर्माण गर्ने (प्रथम चरण)	५००	१००%	१००%	
१२.	रा.स. छाउनीको विस्तृत लेआउट प्लान गुरुयोजना तयार गर्ने	८०	१००%	१००%	

१३.	रा.मुद्रा संग्रहालयको अंग्रेजीमा ब्रोसियर छाप्ने	५०	१००%	१००%	
१४.	रा.मुद्रा संग्रहालयमा मुद्रा खरीद गर्ने एवं लेवल व्यवस्थित गर्ने	७५	१००%	१००%	
१५.	के.रा.स.स प्रयोगशालामा विभागबाट गरिने रसायन संरक्षण कार्यको लागि आवश्यक रसायन खरीद गर्ने	३५०	१००%	१००%	
१६.	भ.पु संग्रहालयमा भएको पौवा, धातु, काष्ठ मूर्तिहरु संरक्षण गर्ने स्थायीखट व्यवस्थापनको लागि थप पाइप तथा फल्याक खरीद गर्ने	७५	१०० %	१०० %	
१७.	रा.अभिलेखालय पछाडि रहेको स्ट्यागहलको छाना माथि सेड राखी संरक्षण गर्ने	१९०४	१००%	१००%	
१८.	अदालतबाट प्राप्त पुरातात्विक वस्तुहरुको वैज्ञानिक ढुङ्गाबाट फोटोग्राफी डकुमेन्टेशन र इन्डेक्स तयार गर्ने	२५	१००%	१००%	
१९.	क्यूरियो जांचपास शाखाको व्यवस्थापन सुधार गर्ने	२५	१०० %	१०० %	

(क) पूर्वाञ्चल

१.	क्षे.संग्रहालय धनकुटामा संग्रहित वस्तुहरुको फोटोग्राफी रेकर्ड सहित लागत राख्ने	३०	१००%	१००%	
२.	वान्तवा राई जातिको सांस्कृतिक सामाग्री संकलन कार्य प्रारम्भ गर्ने	१००	१०० %	१०० %	
३.	संग्रहालयको प्रवेशद्वार निर्माण तथा वातावरण सुधार कार्य गर्ने	७३	१०० %	१०० %	
४.	भापा जिल्ला स्थित कीचकवधको उत्खनन् कार्य तथा प्रतिवेदन प्रकाशित गर्ने	४००	१०० %	१०० %	
५.	धनकुटा जिल्ला छिन्ताङ् गा.वि.स स्थित जाल्पादेवीको संरक्षण तथा सम्बर्द्धन गर्ने	२००	१०० %	१०० %	अनुदान दिइएको
६.	देवी मन्दिर जीर्णोद्धार, गोलधाप भापा	१००	१०० %	१०० %	

(ख) मध्यमाञ्चल

१.	धैव स्थित गणेश मन्दिर जीर्णोद्धार गर्ने अनुदान दिने	७००	१००%	१००%	दोश्रो किस्ता सम्म उपलब्ध
२.	का.म.न.पा वडा नं १५ विष्णुमती (शोभा भगवती) घाटसंगै रहेको पर्खालको मूर्ति संरक्षण गर्ने	२००	१००%	१००%	
३.	का.म.न.पा वडा नं १ स्थित नक्साल भगवती वहालको परिसर सुधार लगायत विस्तृत कार्य योजना तयार गर्ने	१००	१००%	१००%	
४.	राष्ट्रिय कला संग्रहालय भ.पु को संग्रहालय परिचयात्मक पुस्तिका २००० छपाई गर्ने	९०	१००%	१००%	
५.	धातुकला र काष्ठकलाका भवनहरुमा विद्युत सुदुढीकरण गर्ने	१२५	१००%	१००%	
६.	धातुकला संग्रहालयको लागि १४ थान अग्निशमन सिलिण्डर खरीद गर्ने	८०	१००%	१००%	
७.	भ.पु.न.पा वडा नं ८ चासुखेल स्थित चण्डेश्वरी मन्दिर जनसहभागिताको माध्यमबाट जीर्णोद्धार गर्ने	२५०	१००%	१००%	जनसहभागिताबाट कार्य भएको
८.	भ.पु वागीश्वरी स्थित गणेश मन्दिर जीर्णोद्धार गर्ने	७५	१००%	१००%	
९.	भ.पु चरखण्डी स्थित पाटी जीर्णोद्धार	२२३	१००%	१००%	
१०.	भ.पु ज्योतिर्लिङ्गेश्वर महादेव मन्दिरको वातावरण सुधार कार्य	१५०	१००%	१००%	
११.	भ.पु नगदेश स्थित सिद्धिगणेश द्यो छें जीर्णोद्धार कार्य	३००	१००%	१००%	अनुदान दिइएको
१२.	ल.पु इखालखु स्थित नारायण मन्दिर जीर्णोद्धार गर्ने	६१०	१००%	१००%	
१३.	ल.पु त्यागलटोल स्थित गणेश मन्दिर जीर्णोद्धार गर्ने	७००	१००%	१००%	
१४.	ल.पु ठेचो स्थित बालकुमारी सत्तलको बाकी जीर्णोद्धार कार्य	८००	१००%	१००%	अनुदान दिइएको
१५.	नुवाकोट दरबार हातामा रहेको गारत घरको दोस्रो तल्लाको भूई तथा भित्ता मर्मत कार्य	४८७	१००%	१००%	
१६.	सात तल्ले दरबारको कार्नेस तथा पश्चिम पट्टीको पर्खाल संरक्षण गर्ने	३७५	१००%	१००%	

१७.	सेतीदेवी गा.वि.स स्थित मन्दिर जीर्णोद्धार गर्ने	४००	१००%	१००%	
१८.	बोडे स्थित जिब्रो छेड्ने दोश्रो पाटी संरक्षण गर्ने	१००	१००%	१००%	अनुदान दिइएको
१९.	नील सरस्वती मन्दिरको वातावरण सुधार गर्ने	५०	१००%	१००%	
२०.	नील सरस्वती मन्दिर स्थित वर पिपल चौतारा संरक्षण	९६	१००%	१००%	
२१.	नील सरस्वती मन्दिर स्थित सिंढी मर्मत कार्य	९५	१००%	१००%	
२२.	परम्परागत नाच तथा जात्राहरुको ऐतिहासिक विवरण समेतको श्रव्य दृश्य तयार गर्ने	५०	१००%	१००%	
२३.	का.म.न.पा हाडिगाँउ सत्यनारायण मन्दिरसंगै रहेको पुरातात्विक क्षेत्रलाई संरक्षण गर्ने पर्खाल लगाउने	४४३	१००%	१००%	
२४.	भ.पु दधिकोट स्थित अनन्तलिङ्गेश्वर मन्दिरको वातावरण सुधार	२००	१००%	१००%	
२५.	विभाग तथा संग्रहालयहरुको प्रशासनिक कार्य दक्षता वृद्धिको लागि ४ कम्प्युटर खरीद गर्ने	२००	१००%	१००%	
२६.	नाला भगवती मन्दिर स्थित पाटी जीर्णोद्धार गर्ने	६५०	१००%	१००%	
२७.	नगरकोट स्थित महादेव पोखरी जीर्णोद्धार गर्ने	५०	१००%	१००%	
२८.	मैतीदेवी मन्दिर जीर्णोद्धार कार्यको बाँकी रकम भुक्तानी दिने	८००	१००%	१००%	
२९.	छरिएर रहेको शिलालेखहरुको संरक्षण गर्ने	७५	१००%	१००%	
३०.	विभागमा खानेपानी जडानको लागि पाईप खरीद तथा अन्य व्यवस्था	२५	१००%	१००%	
३१.	इन्द्रायणी माई मन्दिर इन्द्रायणी गा.वि.स, काठमाडौं	१९२	१००%	१००%	
३२.	दक्षिणबाराही मन्दिरको पाटी जीर्णोद्धार गर्ने भ.पु	४१८	१००%	१००%	
३३.	केदारेश्वर महादेव स्थित जगन्नाथ स्तम्भ तथा पाटी जीर्णोद्धार गर्ने, दोलखा	१००	१००%	१००%	
३४.	अधिराज्य भरिका पुरातात्विक सम्पदाको आपतकालीन संरक्षण गर्ने	२८५	१००%	१००%	

(ग) पश्चिमाञ्चल

१.	नवलपरासी जिल्ला स्थित रामग्रामको उत्खनन कार्य तथा प्रतिवेदन प्रकाशन गर्ने	६००	१००%	१००%	
२.	क्षे.संग्रहालय पोखराकोलागि प्रदर्शन सामग्री संकलन, खरीद तथा वातावरण सुधार	१००	१००%	१००%	
३.	पर्वत स्थित पूर्णेश्वर मन्दिरको पाटी जीर्णोद्धार गर्ने	२००	१००%	१००%	अनुदान दिइएको
४.	कपिलवस्तु संग्रहालय भवनको छाना मर्मत तथा का.प्र.क्वाटरको माथिल्लो तल्लाको बाँकी कार्य पूरा गर्ने	१००	१००%	१००%	
५.	मुस्ताङ जिल्ला स्थित प्रसिद्ध तीर्थस्थल मुक्तिनाथ मन्दिर क्षेत्रको मुक्ति नाथ मन्दिरको गाह्रो मर्मत तथा वातावरण सुधार	६००	१००%	१००%	
६.	स्याञ्जा गोरुजुरेको मन्दिर तथा वातावरण संरक्षण गर्ने	४६०	१००%	१००%	अनुदान दिइएको
७.	पाल्पा जिल्ला तानसेन न.पा.स्थित शिव मन्दिर जीर्णोद्धार कार्य	६०३	१००%	१००%	
८.	कपिलवस्तु जिल्ला पटना गा.वि.स स्थित भगवती मन्दिर संरक्षण	२००	१००%	१००%	
९.	कास्कीकोट गुप्तकालिका मन्दिर संरक्षण तथा प्रागणमा रहेको भैरव मन्दिर संरक्षणका लागि टेवा पर्खाल	६२४	१००%	१००%	अनुदान दिइएको
१०.	वाग्लुङ जिल्ला गल्कोटस्थित मन्दिर तथा मूर्ति संरक्षण कार्य	२००	१००%	१००%	अनुदान दिइएको
११.	लमजुङ्ग दरबार स्थित कालिका मन्दिरको छाना मर्मत कार्य	१००	१००%	१००%	

(घ) मध्य पश्चिमाञ्चल

१.	सुर्खेत स्थित क्षे.संग्रहालयको छाना मर्मत एवं वातावरण सुधार गर्ने तथा विद्युत मर्मत कार्य	२५०	१००%	१००%	
२.	राउटे जातिको २ वटा मोडेल तयार गर्ने	१००	१००%	१००%	
३.	सुर्खेत लाटीकोइली गा.वि.स स्थित काके विहार संरक्षण गर्ने	१५००	१००%	१००%	

४.	मुगु जिल्ला स्थित रारा गाउँको मुर्मा रहेको महादेव र मष्टा देवताको मन्दिर जीर्णोद्धार	५००	१००%	१००%	
----	--	-----	------	------	--

(ड) सुदूर पश्चिमाञ्चल

१.	वाजुरा जिल्लाको बुढीनन्दा मन्दिर संरक्षण कार्यको लागि अनुदान दिने	८०	१००%	१००%	अनुदान दिइएको
----	---	----	------	------	---------------

विश्व सम्पदा संरक्षण सुधार आयोजना

यस योजना अर्न्तगत काठमाडौं उपत्यका भित्रको विश्व सम्पदा सूचीमा परेका संरक्षित स्मारक क्षेत्रभित्रका (हनुमानढोका, ललितपुर, भक्तपुर दरबार क्षेत्रहरु, स्वयम्भु, चांगु र बौद्ध) स्मारकहरुको संरक्षण, सम्बर्द्धन तथा वातावरण सुधारका कार्यहरु निम्न बमोजिम समावेश गरिएका छन् ।

१.	अनियमित तवरले निर्मित घरहरुको सच्याउन सकिने र भत्काउनै पर्ने कुराहरुको विवरण तयार गर्ने	४००	१००%	१००%	
२.	संरक्षित स्मारक क्षेत्रका घरहरुको सडक मोहडा नक्सा तयार गर्ने	४००	१००%	१००%	
३.	विश्व सम्पदा सम्बन्धी प्रचार प्रसार गर्ने	५००	१००%	१००%	
४.	विश्व सम्पदा संरक्षण कार्यको प्रगति प्रतिवेदन तयार गरी यूनेस्को लगायत अन्य निकायहरुमा नियमित रुपले पठाउने	१००	१००%		प्रगती तयार गरी पठाइएको
५.	संरक्षित स्मारक क्षेत्रहरु भित्र मापदण्ड अनुरूप घर निर्माण सुधार गर्ने घरधनीहरुलाई आर्थिक सहायता दिने	५००	१००%		निवेदन नपरेको
६.	संरक्षित स्मारक क्षेत्रहरु भित्र आकस्मिक रुपमा आइपर्ने आपतकालीन संरक्षण कार्य गर्ने	५००	१००%	१००%	
७.	स्वयम्भू वसपार्कनिर क्यूरियो पसलहरुको व्यवस्थापनको लागि आवश्यक कार्य गर्ने टेवा पर्खाल दिने	४१०	१००%	१००%	
८.	पाटन दरबारको दक्षिण पूर्वीलङ्ग जीर्णोद्धार कार्य गर्ने	१०००	१००%	१००%	
९.	५५ भ्याले दरबार जीर्णोद्धारको लागि भ.पु.न.पा लाई अनुदान दिने	२७००	१००%	१००%	
१०.	पाटन देगुतलेजु मन्दिरको छाना जीर्णोद्धार गर्ने	१०००	१००%	१००%	ललितपुर उपमहानगर पालिकालाई रकम उपलब्ध गराइएको

११.	चांगुनारायण प्रागणको अमात्य सत्तल जीर्णोद्धार गर्ने	४०००	१००%	१००%
१२.	पनौती संरक्षित स्मारक क्षेत्र भित्रका स्मारकहरु परम्परागत शैलीका निजी घरहरु समेतको विस्तृत लगत तयार गर्ने	२५०	१००%	१००%

गोरखा दरबार क्षेत्र संरक्षण परियोजना

१.	पृथ्वी संग्रहालय विकास			
	क) सामाग्री संकलन फोटो र चार्ट तयार गर्ने	१६०	१००%	१००%
	ख) १० वटा सोकेश ३० वटा प्यानल बोर्ड पेडेष्टल तथा ब्लक बनाउने र दर्शकहरुलाई बेन्च बनाउने ।	३३५	१००%	१००%
	ग) प्रदर्शनीको लागि प्रदर्शन कक्षमा बनाईने कोठाहरुको भूईँ भित्ता सिलिङ्ग भ्याल ढोका मर्मत, रङरोगन गर्ने फर्निचिड समेत गर्ने	३८७	१००%	१००%
	घ) प्रदर्शनी कक्षमा विद्युत जडान खर्च	१०१	१००%	१००%
	ड) इतिहासकार संग्रहालयविद् तथा अंग्रेजी अनुवादकको पारिश्रमिकमा लाग्ने रकम	१५०	१००%	१००%
	च) संग्रहालयको टिकट विक्रीकक्ष निर्माण गर्ने	१५०	१००%	१००%
	छ) संग्रहालयमा आउने दर्शकहरुलाई शौचालय निर्माण	२००	१००%	१००%
२.	पृथ्वी पार्कको पूर्वी भागमा			
	क) विद्युतीकरण	६००	१००%	१००%
	ख) चमेनागृह र सार्वजनिक शौचालय बनाउने	३४५	१००%	१००%
	ग) विश्राम स्थल २ वटा निर्माण गर्ने	१८५	१००%	१००%
	घ) बाल उद्यान निर्माण गर्ने	१००	१००%	१००%
	ड) पार्कको ठाउँ ठाउँमा वस्ने बेन्चहरु निर्माण गर्ने	१००	१००%	१००%
	च) पृथ्वीपार्क पूर्वपट्टी रहेको इनारबाट पानी तान्ने व्यवस्था मिलाउने	१८	१००%	१००%
	छ) पृथ्वी पार्कको चकन चौतारे मर्मत गर्ने	६५	१००%	१००%
३.	ठूलो आँगन अगाडि अधिकरण गरिएको ठाउँमा एकतल्ले पसल र गेट निर्माण सुधार गर्ने	७००	१००%	१००%

४.	संग्रहालय सुरक्षाको लागि खटिने सैनिकहरुको लागि भान्छा, शौचालय र बिजुलीको व्यवस्था गर्ने	६००	१००%	१००%
५.	वंशावली डवलीमा श्री ५ वडामहाराजाधिराज पृथ्वी नारायण शाह सम्मको वंशावली र जीवनी शिलालेख बनाई जडान गर्ने कार्य	१५०	१००%	१००%
६.	पृथ्वी पार्कमा फूल विरुवा स्याहार गर्ने	३५०	१००%	१००%
७.	अनुशरण कार्य	३००	१००%	१००%
८.	रानीपोखरीको सुख्खा गाह्रो मर्मत गर्ने	६२	१००%	१००%
९.	तल्लो दरवारको कौसीको पानीलाई व्यवस्थित गरी निकासको व्यवस्था मिलाउने	१००	१००%	१००%
१०.	ठूलो आँगनको पसल, घर नजिक वातावरण सुधार तथा गाडी पार्किङको व्यवस्था गर्ने	१००	१००%	१००%
११.	सुरक्षाकर्मीको लागि बनाइएको भान्छाघर अगाडि ढुङ्गा छान्ने कार्य	१००	१००%	१००%
१२.	दरवारको उत्तरतर्फमा दक्षिणतर्फ जस्तै ढुङ्गा छान्ने कार्य	१००	१००%	१००%
१३.	ट्रान्सफर्मर नजिक प्रोटेक्सनवाल लगाई गरा सुधार गर्ने कार्य	१००	१००%	१००%
१४.	रानीवनलाई तारवारले घेर्ने कार्य	१००	१००%	१००%
१५.	संग्रहालयको लागि खटिने सुरक्षाकर्मीको लागि पानीको व्यवस्था तथा पार्कमा भएको शौचालय मर्मत गर्ने	२००	१००%	१००%
१६.	भीमसेन मन्दिर छाना मर्मत कार्य	२५०	१००%	१००%
१७.	श्री विद्या मन्दिर जीर्णोद्धार कार्य	१६७	१००%	१००%
१८.	जर्नेली धारा र रानीवनको ढुङ्गेधारा मर्मत कार्य	१५५	१००%	१००%
१९.	माथिल्लो दरवारबाट प्राप्त ठूलो घण्टालाई जडान गर्ने कार्य	३३	१००%	१००%

धार्मिक नाच तथा जात्रा पर्व

उल्लेखित सम्पदा संरक्षण, उत्खनन र प्रकाशनका कार्यहरु बाहेक अमूर्त सम्पदाहरु संरक्षण गरी लोप हुनबाट जोगाउने कार्यमा समेत यस विभागले महत्वपूर्ण योगदान पुऱ्याएको छ। यति हुंदाहुँदै पनि काठमाडौं महानगरपालिका स्थित हनुमानढोकामा प्रदर्शित गरिने एकमात्र दैत्यनाच रकमको न्यूनताले लोप भैसकेको छ। चालु आ.व.०६०।६१ मा निम्न बमोजिमका नाचहरुलाई निम्न बमोजिम आर्थिक अनुदान उपलब्ध गराईएको थियो।

क्र.सं	नाच तथा जात्रा		नाइके (सञ्चालक)	अनुदान रकम
१.	महाकाली नाच	(भक्तपुर)	दान वहादुर फौजु	रु. ७,९८६/-
२.	" "	"	सुनिल राज दैवज्ञ	रु. १०,६४८/-
३.	" "	"	रामचन्द्र खर्बुजा	रु. ७,९८६/-
४.	" "	"	लक्ष्मीभक्त मुस्याज्यु	रु. ७,९८६/-
५.	" "	"	रत्नलाल डण्डेख्या	रु. ७,९८६/-
६.	" "	"	रामप्रसाद लोहला	रु. ७,९८६/-
७.	रामचन्द्र नाँच	(भक्तपुर)	रत्नलाल डण्डेख्या	रु. ७,९८६/-
८.	दश अवतार नाच	(त्रिपुरेश्वर)	दिपक श्रेष्ठ	रु. ११,९७९/-
९.	सबोभक्कु	(हलचोक)	माइला पुतुवार	रु. ६,६५५/-
१०.	माघ जात्रा	(वटुटोल)	शालीग्राम तण्डुकार	रु. ५,३२४/-
११.	हात्ती नाच	(किलागल)	तुल्सी नारायण महर्जन	रु. ३,३२७.५०/-
१२.	गाउने ढाडी	(यट्खा)	सूर्यमान महर्जन	रु. १९९६/-
१३.	कार्तिक नाच	(ललितपुर)	हरिमान श्रेष्ठ	रु. ४१,२६१/-
१४.	अष्टमातृका नाच	(ललितपुर)	भाजुरत्न शाक्य	रु. ३०,२५०/-
१५.	भीमसेन खट जात्रा	(ललितपुर)	मंगलटोल सुधार संघ	रु. ३,९९३/-
१६.	कृष्ण पूजा	(ललितपुर)	कृष्णपूजा सञ्चालक समिति	रु. ३,९९३/-
१७.	न्यकु मतया: जात्रा	(ललितपुर)	न्यकु मतया जात्रा व्यवस्था	रु. १९,९६५/-
१८.	दक्षिणकाली फर्पिङ्ग			
	स्थित कार्तिक नाच	(फर्पिङ्ग)	नारायण वलामी	रु. १०,५००/-
१९.	निरञ्जना भगवती पूजा	(नुवाकोट)	परशुराम पाध्या (पुजारी) (हाल वासुदेव कँडुवाल)	रु. ६,०००/-
२०.	लाखे नाच	(मजिपाट)	लक्ष्मणराम रन्जित	रु. ६,६५५/-

२०६०/०६१ मा प्राप्त निवेदन अनुसार स्थलगत निरीक्षण गर्न प्राविधिकहरु खटाएका क्षेत्रहरु :-

१. का.जि थानकोट महादेव गा.वि.स वडा नं १,२ का विभिन्न स्मारकहरुको स्थलगत निरीक्षण गरी प्रतिवेदन तयार पारेको ।
२. का.जि वडा नं ३३ डिल्लीवजार स्थित सल्यानी राजाको दरबारको संरक्षणका लागि स्थलगत निरीक्षण गरी प्रतिवेदन तयार पारिएको ।
३. का.जि थापाथलीस्थित सेतो दरबार भत्काउन लागेको र सो कार्य रोक्का गरी संरक्षण गर्न निवेदन प्राप्त भएकोले सो को प्राविधिकद्वारा प्रतिवेदन तयार पारिएको ।
४. का.जि पुतलीसडक स्थित ल्हह हिटी मार्गमा रहेको ढुङ्गेधारा अतिक्रमण भयो भनी निवेदन प्राप्त भएको र सो को प्राविधिकबाट स्थलगत निरीक्षण गरी प्रतिवेदन दिएको ।
५. पाल्पा तथा गुल्मी स्थित रुरु क्षेत्रमा रहेका स्मारकहरुको स्थलगत निरीक्षण गरी प्रतिवेदन तयार पारिएको ।
६. का.जि वडा नं २४ वटु टोलको जीर्णोद्धार महाविहारको क्वापा चो छेलाई अनाधिकृत रुपले भत्काई कंक्रीट भवन निर्माण गर्न लागेकोले सो सम्बन्धी प्राविधिकबाट स्थलगत निरीक्षण गरी प्रतिवेदन तयार पारिएको ।
७. का.म.न.पा वडा नं १२ वडा कार्यालयबाट का.जि मुसुबहाल स्थित वाह्र बर्षे इनारसंगै रहेको प्राचीन महाकाल मन्दिर जीर्णोद्धारका लागि राय सुभाब र स्वीकृति माग भई आएकोले सो को प्राविधिकबाट स्थलगत निरीक्षण गरी प्रतिवेदन तथा ल.ई. तयार गरी पठाईएको ।
८. धुलिखेल नगरपालिका कार्यालयबाट त्यस नगरपालिका वडा नं ४ स्थित भगवती मन्दिरको प्राङ्गणमा रहेको ढुङ्गाको प्रस्तर टुक्रा भई जोड्ने प्राविधिक माग भई आएकोले सो को संरक्षणका लागि रसायनविद् खटाईएको ।
९. का.जि वडा नं ३५ कोटेश्वर स्थित कोटेश्वर महादेव मन्दिर परिसरमा आधुनिक पाटी निर्माण गर्न लागेकोले सो को प्राविधिकद्वारा स्थलगत निरीक्षण गरी प्रतिवेदन तयार पारिएको ।
१०. का.जि म्हेपि स्थित अजिमा मन्दिरमा भू-क्षय भई पाटी भत्केको भनी निवेदन प्राप्त हुन आएकोले सो को प्राविधिकबाट स्थलगत निरीक्षण गरी प्रतिवेदन तयार गरेको ।
११. काठमाडौं महानगरपालिका वडा नं १८ मा रहेको नरदेवी स्थित कयेटाहिटी मार्गमा रहेको ढुङ्गेधाराको स्थलगत निरीक्षण गरी प्रतिवेदन तयार गरिएको ।

निष्कर्षः

विभागको सम्पदा संरक्षण कार्यको व्यापक क्षेत्र र गहन जिम्मेवारीका साथसाथै वैज्ञानिक उत्खनन् गरी प्राचीनतम् इतिहास उजागर गर्ने एकमात्र आधिकारिक विभागको रूपमा रहेको यस विभागले रामग्रामको प्रामाणिक इतिहास पत्ता लगाउन छैठो चरणको उत्खनन् कार्य गरी प्रारम्भिक प्रतिवेदन प्रकाशित गरिसकेको छ । साथै मध्यपश्चिमाञ्चल क्षेत्रको सुर्खेत जिल्लाको लाटीकोइली गा.वि.स. स्थित सो क्षेत्रको विशिष्ट वास्तु संरचनाको नमूनाका वारेमा यथास्थिति पत्ता लगाइ पुनः निर्माणका लागि र पूर्वाञ्चल क्षेत्रको भ्वापा जिल्ला स्थित पूर्वाञ्चल क्षेत्रकै प्राचीनतम इतिहास बोकेको कीचकवधको उत्खनन कार्यक्रम समावेश गरिएको थियो । यी क्षेत्रमा गरिएका उत्खनन् कार्यक्रमहरुबाट वास्तु संरचना र ऐतिहासिकता सम्बन्धमा महत्वपूर्ण उपलब्धि भएका छन् ।

वार्षिक योजना कार्यक्रममा समावेश नभएका तर तत्काल जीर्णोद्धार गर्नुपर्ने कार्यक्रम अन्तर्गत २०६०/६१ आ.व.मा निम्न लिखित सम्पदाहरुको जीर्णोद्धार गरिएको थियो ।

१. बुढानीलकण्ठ चपली स्थित चतुर्व्यूह नारायण मन्दिर संरक्षण ।
२. धनकुटा वडा नं. ५ टुडिखेल स्थित गोकुण्डेश्वर मन्दिर संरक्षण ।
३. प्यूठान जिल्ला इज्जाकोट भगवती मन्दिर स्थानमा पर्खाल र छाना संरक्षण ।
४. श्री ५ गहाराजाधिराज सरकारको पश्चिमाञ्चल भ्रमणको शिलशिलामा स्मारक संरक्षण तथा दरवार हेरचाह कार्यालय लमजुङ्ग, कपिलवस्तु संग्रहालय र पोखरा संग्रहालयलाई पनि मर्मत सम्भारका लागि रकम उपलब्ध गराइएको ।

पुरातत्व विभागले गर्नुपर्ने खोज एवं अनुसन्धान र प्रकाशनका कार्य बाहेक १०० वर्ष नाघेका मूर्ति एवं काष्ठकला आदि सामाग्रीहरु निकासी हुनबाट प्रतिवन्ध गर्न र हस्तकलाका सामाग्रीहरु निकासी गरी हस्तकला उद्योगको वृद्धिका साथै राष्ट्रिय आयमा प्राप्त हुने विदेशी मुद्राको प्रभावलाई सुलभ गर्न यस आ.व.मा ३,५५,५५१ थान सामाग्रीहरु निकासीका लागि इजाजत दिने कार्य भएको थियो । तसर्थ पुरातत्व विभागले जीर्णोद्धार एवं कलाकृतिहरुको निकासी सम्बन्धी कार्य लगायत सम्पदा संरक्षण कार्यमा देखा परेका विविध समस्याहरु समेतको निराकरण गर्दै आएको छ । सम्पदा संरक्षणमा देखिएका संस्थागत एवं जनसरोकारका विषयहरूसँग सम्बद्ध भई कार्यक्रमहरु सञ्चालन गर्ने कार्य यस विभागले समन्वयात्मक रूपमा सञ्चालन गरिरहेको छ ।

विभागको विस्तृत कार्यक्षेत्रका सन्दर्भमा देशभरी छरिएर रहेका स्मारकहरुको प्राचीन स्मारक संरक्षण ऐन २०१३ को अधिकारक्षेत्रभित्र रही विभागलाई प्राप्त हुने बजेटलाई स्मारकको प्राचीनता लगायत क्षेत्रीय सन्तुलनका दृष्टिले समेत मध्यनजर गरी जीर्णोद्धार कार्य गर्नु पर्ने हुँदा जीर्णोद्धार बजेट विभाजन कार्य छरिएको जस्तो अनुभव प्रतित हुने भए पनि कुनै सम्पदा क्षेत्रको जीर्णोद्धारको कार्यमा विभागीय संलग्न भएपछि सालवसाली बजेट छुट्याई सो को सम्पन्न गर्ने गरिएको छ । तर यस परिपाटीलाई न्यूनीकरण गर्न सम्पदाहरुको संरक्षण कार्यमा राष्ट्रिय र क्षेत्रीय महत्वका स्मारकहरुलाई पुरातत्व विभागबाटै र स्थानीय महत्वका प्राचीन स्मारकहरुको संरक्षण कार्य स्थानीय निकायबाट गर्ने व्यवस्था गिलाउन जिल्ला स्थित सम्पदाहरुको प्रारम्भिक लगत लिने कार्य समाप्त भएकाले तिनको वर्गीकरण गर्ने कार्य यस विभागबाट थालनी भैसकेको छ । तर यस कार्यलाई थप प्रभावकारी बनाउन थप वैज्ञानिक लगत विवरण तयार गर्न आवश्यकता भएकाले आगामी आर्थिक वर्ष देखि प्राथमिकता आधारमा सञ्चालन गर्दै लैजान विभाग सक्रिय रहने छ ।